

MIROSLAV HROCH'UN 3 AŞAMALI MODELİ EKSENİNDE AZERBAIJAN MİLLİ HAREKETİNİN DOĞUŞU

THE EMERGENCE OF THE AZERBAIJANI NATIONAL MOVEMENT WITHIN THE FRAMEWORK OF MIROSLAV HROCH'S 3-STAGE MODEL

Öz

Aidiyet duygusu, bir şeylere ve bir yerlere bağlanma dürtüsü insanlığın varoluşsal serüveninde tazeliğini yitirmeyen kavramlar olagelmıştır. Tarihsel perspektiften bakıldığında insana ait olan aidiyet hasleti toplumların da hayatlarında, yaşamış oldukları dönüşümde önemli bir eşik olmuştur. Bu bağlamda milliyetçilik mevhumu toplumların hayatlarında en belirleyici formlardan biridir. "Zaman"a ve "coğrafya"ya göre farklı biçimlerde tebarüz eden milliyetçilik; iki ayrı anlam dünyasına sahip Doğu ve Batı toplumlarında farklı dinamiklerle gelişim göstermiştir. Çarlık Rusya hegemonyası altında bulunan Azerbaycan'ın on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren millî biçimde varoluş arayışı, bu arayışın Azerbaycan millî hareketini taşıdığı nokta ve millî kimlik oluşumu Miroslav Hroch'un üç aşamalı modeli ekseninde ele alınmıştır. Girişilen düşünsel ve eylemsel faaliyetlerin Hroch'un modelinde hangi aşama içinde değerlendirilmesinin uygun olduğu ve bundan bağımsız olarak Azerbaycan millî hareketinin bütünsel olarak geçirdiği süreç çalışmanın temel kimliği hüviyetindedir. Bu bağlamda Azerbaycan millî hareketinin tarihsel unsurlar etrafında şekilleniş biçimi, bu biçim içerisinde toplumsal tepkinin konumu, yetişen ve hareketin fitilini ateşleyen aydın kadronun teşekkül devri nedenleriyle izaha kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Mehmet Akif CAN*

* Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

E-posta/E-mail:
makif560@gmail.com

Orcid: 0009-0002-1868-0502

DOI: 10.59886/tsbder.1348692

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Azerbaycan, Hroch, Çarlık Rusya, Millî Kimlik.

Abstract

The sense of belonging and the urge to connect to something and somewhere have been concepts that have not lost their currency in the existential adventure of humanity. From a historical perspective, the characteristic of belonging to human beings is also important in the lives and transformations of societies. In this context, nationalism is one of the most determining factors in the lives of societies. Nationalism, which manifests itself in different forms according to "time" and "geography", has two separate worlds of meaning. As a matter of fact, it has developed with different dynamics in Eastern and Western societies. Azerbaijan's quest for national existence since the beginning of the 19th century, which was under the hegemony of Tsarist Russia and the point where this quest carries the Azerbaijani national movement and the formation of national identity are discussed in the axis of Miroslav Hroch's three-phase model. The appropriate phase of the Hroch model to be employed in the evaluation of their intellectual and operational activities, and independently of this, the process of the Azerbaijani national movement as a whole, form the basis of this study. In this context, the formation of the Azerbaijani national movement around historical elements, the position of social reaction within this form, and the reasons for the establishment period of the intellectual cadre that fostered the movement have been attempted to be explained.

Keywords: Nationalism, Azerbaijan, Miroslav Hroch, Tsarist Russia, National Identity.

Başvuru/Submitted: 23.08.2023

Kabul/Accepted : 06.09.2023

Giriş

Milliyetçilik kavramını tanımlarken değerlendirilecek ilk husus bu kavramın tek bir tanımının yahut doğuş nedeninin bulunmadığını bilmemiz gerekliliğidir. Asırları aşan köklü devlet gelenekleri içinde yahut kabile toplumlarında milliyetçiliğin hangi düzlemde ele alındığını, nasıl bir zihinsel sürecin ürünü olduğunu anlamamız için kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulmuştur. Bunun yanı sıra milliyetçilik için her coğrafi bölgeye, tarihsel geçmişe, gelecek ideale, devlet algısına göre farklı tanımlamalar yapmak mümkündür. Örneğin; milliyetçilik kimisi için bir etnisite vurgusu yahut homojen bir ulus anlayışı etrafında şekillenmekteyken, bir diğeri için ırksal bağlamın dışında kızıl elma ideali etrafında kenetlenen insan topluluklarının genel tavrı ve ülküsüdür, bir mefkûre birlikliğidir. Kimisi üzerinde yaşadığı ve adına devlet dediği kara parçasının hak ve menfaatlerini milliyetçilik olarak yorumlarken, bir başkası inanç ve duygu eksenli bir tanımlamayı doğru bulabilmektedir. Örneğin, İslam literatüründe millet-i İbrahim kavramı, millet ve milliyetçilik tanımlaması içerisinde önem arz etmektedir. Millet-i İbrahim'den kastın etnik yahut mezhepsel bir kavrama gönderme olmadığı açıktır. Burada ifade edilen husus, peygamberlerin atası konumundaki Hz. İbrahim (a.s.)'ın dinine tabi olan tüm Müslümanların aynı milletin mensupları olarak görüldüğü hakikatini ifade etmektedir. Dolayısıyla Batı'nın yaklaşım biçiminden bütünüyle farklı olan millet kavramı merkezine dil, renk, soy, aile, kabile vb. gibi insan iradesine bağlı olmayan unsurları almayarak meseleyi doğrudan inanç esaslı bir yaklaşımla değerlendirmiştir. Hulûsa, literatür açısından tek bir milliyetçilik tanımı yapmanın yanıltıcı olabileceği gerçekliği bu konu bağlamında yapılacak çalışmaların anlaşılır olmasına katkı sunacak bir realitedir.

Milliyetçiliğin ne olduğuna dair Türk Dil Kurumu sözlüğünde yer alan tanımda ise; *Milliyetçilik, maddi ve içsel açılardan millet ve ülkesinin çıkarlarını her şeyin üstünde tutma anlayışı, ulusçuluk, ulusalçılık, nasyonalizm* biçiminde ifade edilmiştir (TDK, t.y). Ernest Gellner'e göre ise milliyetçilik insanlığın kadim tarihinde kökleri derinlerde bulunan ve milleti oluşturan temel bir düşünce ve eylem biçimidir. Milliyetçiliği, devlet – millet kavramları odağında ele alan Gellner için kavramın gelişim seyri toplumların üretim biçimleri ile ilişkili değerlendirilmiş ve sanayi toplumuna geçişle bir zaruret olarak beliren devletin doğal bir uzantısı biçiminde milliyetçiliğin varlığı elzem görülmüştür (Gellner, 2013:76). Benedict Anderson ise milliyetçiliği evrensel karşılığı güçlü biçimde devam eden meşru bir kavram olarak niteleyerek millî birliğini sağlamış topluluklar içinde farklı alt milliyetçi hareketlerin varlığına işaret etmiş ve kavramın anlam dünyasına bir perspektif sunmuştur. Anderson'a göre milliyetçilik, siyasi ideolojilerden çok dini ve kültürel boyutlu ele alındığı takdirde faydalı olacaktır. İnsan milliyetçiliğin merkezinde yer aldığı gibi dini öğretiler içinde de insan ilk sıradadır. Dolayısıyla buradan hareketle Anderson, on sekizinci yüzyılda milliyetçi akımların gelişiminin dinin etkisini azaltıcı mahiyette olduğunu belirtmiştir (Anderson, 2020:28-29). Hobsbawm ise milliyetçilik bağlamında ekonomik ve teknolojik gelişmelere paralel biçimde, matbaanın icadının basılı eser sayısını arttırdığını bunun da milletlerin dilini geliştirici katkısı üzerinde durarak sanayi toplumu ve milliyetçilik ilişkisine dikkati çekmiştir (Hobsbawm, 2014:25-26).

Milliyetçilik salt bir ideoloji değildir. Aynı hedefe kilitli olma, aynı gayeyi arzulama, aynı gelecek tasavvuru altında birleşme olarak kapsayıcı, kuşatıcı şekilde telakki edilebilir. Tek bir ideoloji çerçevesine hapsedilecek olursa, ki bu tür yaklaşım biçimleri de olmakla birlikte, bu anlayışın kavramı sığ bir neticeye götürmesi yüksek bir ihtimaldir. Dar bir çerçevede tanımlandığı koşullar, tarihsel süreklilik içerisinde devlet ve bireyleri sıcak ve soğuk çatışmalar altında daima yıpratmış, milletlerin geleceğine ve insanlığın tekamülüne hasredilmesi gereken enerjiyi tüketmiştir.

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda daha görünür ve işlevsel olan milliyetçilik, akademik literatürde daha çok yirminci yüzyıl ile birlikte yer edinmeye başlamıştır. II. Dünya Savaşı sonrası milliyetçilik alanında yapılan akademik çalışmalarda görülen artışın yanı sıra, bu

çalışmalar ağırlıklı olarak ilkçiler, modernistler ve etnosembolcüler olarak üç temel yaklaşım etrafında ele alınmıştır (Özkırımlı, 2020).

Milliyetçiliğin kendi düşünce dünyamızda vücut bulan karakterini de örneklendirmek mühimdir. Bu bağlamda Ziya Gökalp ve Hüseyin Nihal Atsız'ın yaklaşımları farklılık arz etmekte ve Gökalp kültürel bir çıkışla dili dilime, dini dinime uyan demişken, Atsız ise soy ve dil öğeleri ile Turan perspektifli bir fikrin savunucusu olmuştur. Bu da göstermektedir ki; aynı toplumun iki ideoloğu olsa dahi milliyetçiliğe olan yaklaşım tarzı farklılık gösterebilmektedir. Hâl böyle iken, farklı devletlerin aynı kavrama farklı tanımlamalar yapması, muhtevasına farklı boyutlar kazandırması ne kadar normalse aynı tarihsel kökten beslenen bir unsurun, idari bir otoritenin geçmiş ve gelecek formları arasında milliyetçilik terimine dair bakışında kavramsal bir değişim yaşaması da doğaldır. Bunun yanı sıra var olan tehdidin niteliği de milliyetçiliğin beslendiği zemini farklılaştırabilmektedir. Örneğin; İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri için milliyetçi mücadelede öncelik coğrafi nedenler etrafında şekilleniyorken, Çin esareti altında yaşayan Doğu Türkistanlı Türklerin mücadelesinin merkezine din yerleşebilmektedir (Keskin, 2018). 1990'ların başında Bosna'da yaşanan iç savaş ve çatışmalarda Sırp milliyetçiliği Boşnaklara karşı bir Hilal-Haç çarpışması biçiminde kendisini göstermiş, Fatih Sultan Mehmet ile Osmanlı topraklarına katılan bölgedeki iç savaş sırasında Sırp'ların yayılmacı tutumları bölgeye hâkim tepelerde bulunan camilerin kendi kiliselerinden yukarıda olmasını dahi kabul etmeyecek bir zihinsel izdüşüm etrafında şekillenmiştir. Hırvatların sahaya inmesiyle Sırp-Hırvat çatışmasının temelini yer yer toprak egemenliği mevhumu hâkim olmuştur. Dolayısıyla etnik ve dinî bakımdan heterojen yapıdaki Bosna Hersek'te milliyetçilik; aynı dine ve farklı mezhebe sahip Sırp – Hırvat çatışmasının temelini motivasyon unsuru olarak mezhepsel ve toprak unsuru bağlamında yerleşmişken, Boşnak–Sırp ve Boşnak–Hırvat çatışmasının temelinde din olgusu ağırlıklı biçimde yer almıştır.

Buraya kadar yapılan değerlendirmeler ışığında makalenin devamını ve omurgasını Azerbaycan millî hareketi oluşturacaktır. Daha spesifik bir örneklem olmasının yanında hem millî kimlik olarak bir Türk devleti hem de onlarca yıl Sovyet Sosyalizmi altında kültürel ve dini değerleri bakımından dejenerasyona maruz kalması Azerbaycan millî hareketini kimlik inşası bağlamında önemli bir yere oturtmaktadır.

1. Miroslav Hroch ve Millî Hareketlerin Geçirdiği 3 Temel Aşama

Milletlerin milletleşme süreçlerine dair araştırmaları bulunan Marksist Çek tarihçi Miroslav Hroch milliyetçilik alanında itibar gören bir isimdir. Hiç şüphesiz küçük milletlerin oluşum evrelerini üç kategoride ele alan yaklaşımı, Hroch'un akademik başarısına ve bu alanda kazandığı itibarına katkı sağlayan bir husustur. Hroch, üç aşamalı modelinde millî hareketlerin oluşumuna etki eden süreçleri incelemek, etnik temelli millî hareketleri açıklamak ve bir millî hareketi başarılı veya başarısız kılan nedenleri ortaya çıkarmak gibi temel hedefler gütmüştür (Karakurt ve Üstün, 2020:200).

Hroch için on dokuzuncu yüzyıl Avrupası incelendiğinde iki farklı siyasi tablo söz konusudur. Birincisi, oluşumlarını kısmen veya belli ölçüde dahi olsa tamamlamış sekiz millet ki bunlar; İngiltere, Fransa, İspanya, Hollanda, Portekiz, Danimarka, İsveç ve Rusya bulunmaktadır. Diğer tarafta oluşumu henüz tamam olmayan ve kendi devletini kuramayan Almanya ve İtalya vardır. Bu devletler genel itibarıyla Orta Çağ'dan beri devam eden süreçte siyasi bir yapısı olan, etnik bakımdan sınıf ayrımına ulaşmış, millî kültürü ve yazı dili gelişmiş devletlerdi. Almanya ve İtalya ise kendi devletlerini kuramamış olsalar dahi gelişmiş bir kültüre ve türdeş bir seçkin sınıfı haiz olan devletlerdi. İkinci siyasi tablo için ise, coğrafi bakımdan belli bölgelerde yoğun olarak bulunan fakat başlarındaki yöneticilerle aynı etnik kimliği taşımayan bunun yanı sıra süregiden kültürel bir gelenekten yoksun ve sayıları otuzu aşkın egemen olmayan etnik grup niteliğindeki yapılabilir. Avrupa'nın bütününde görülen bu ikinci siyasi tablonun unsurlarından bazısı bir millet

olma şuurunu kazanmış ve bu doğrultuda mücadeleye girişmişlerdir (Özkırmı, 2020). Avrupa örneğinden hareketle millî hareketler ve milliyetçilik olgusu sahip olduğu özellikler bakımından farklı nedenler ve geçirdiği aşamalar itibarıyla her zemin ve şartta benzer karakteristikte gelişmemiştir.

Hroch'un tanımlamasında millî hareketler ve milliyetçilik kavramları farklı şekilde anlam bulmaktadır. Millî hareketler denince oluşumu belli merhaleye ulaşmış fakat millet olmanın gerektirdiği tüm niteliklere henüz kavuşulmayan dolayısıyla bu amaca matuf girişilen örgütlü çabalar ifade edilirken; milliyetçilik, millete ait olanın diğer istek ve çıkarlardan üstte yer alması olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla millî hareket içinde yer alan herkes için milliyetçi yakıştırması yapmak pek olanaklı değildir (Özkırmı, 2020).

Avrupa'da Millî Uyanış isimli eserinde Hroch, millî bir canlanışın ağırlıklı biçimde haksız ve hukuksuz uygulamalara maruz bırakılmış milletler arasında ortaya çıkmasını belirli nedenlere bağlamıştır. Bu nedenler arasında ise ezilen grupların etnik bakımdan seçkin bir kitleye sahip olmaması, devletsiz olmaları, dillerinin yazınsal ve kültürel bakımdan gelişimden uzak bulunması ve bu eksikliklerin sonucu olarak ulus devletinin kurulamamış olması gösterilebilir. Dolayısıyla bu tür etnik grupların uluslaşma süreci ilk olarak modern eğitimden geçmiş aydın bir kadronun teşekkül etmesi ve akabinde mensup oldukları etnik gruplarının millet olma potansiyelini fark etmeleriyle başlar. Ancak Hroch için bu millet henüz millî bilince ulaşamayan dolayısıyla uyandırılması gereken bir millettir (Hroch, 2011:11).

Miroslav Hroch, etnik grupların millî hareketleri ve bu hareketlerin başarısı için millî bilinçlilik düzeyine göre üç yapısal aşama (A, B ve C evreleri) belirlemiş ve bunu da millî hareketleri karşılaştırabilmek için yapmıştır. İlk aşama olan A evresinde Hroch, millî hareketin başlangıç düzeyinde bir durum içinde olduğunu vurgulamış ve etnik toplulukların kendi dil ve kültürel özelliklerini, tarihi farklılıklarını anlayarak bu öğelerle sınırlı bir anlayışın varlığından bahsetmiştir. Ayrıca Hroch bu evrede siyasi talep durumunun söz konusu olamayacağını da ifade etmiştir (Karakurt ve Üstün, 2020:202). İkinci aşama olarak nitelendirilen B evresi ise, kademeli olarak millî uyanışı canlandıracak aktif bir grubun devreye girerek birtakım faaliyetlerde bulunması, millî hareketi besleyecek düşüncelerin artarak zamanla millî kimliklerine sahip çıkan özellikte bir kitlenin meydana gelmesi ile nihayete ermiş olmaktadır. Son evre olan C evresi ise oluşan kitleliliğin sonuca ermiş bir toplumsal yapıya ulaşmasının adıdır. Bu son evreye her zaman ulaşmak mümkün olmamakla birlikte B'den C'ye geçişi kolay kılan birtakım unsurlar da mevcuttur. Sosyopolitik bakımdan toplumu ilgilendiren konularda meydana gelen meşruiyet krizleri, iletişim alanındaki gelişim ve bunun topluma gösterdiği gerçeklik, eğitim düzeyindeki iyileşme, toplumun evrildiği hali doğru okuma yetisinin artması gibi nedenler buna örnek gösterilebilir (Özkırmı, 2020).

Hroch'un söz konusu modeli birtakım eleştiri ve değerlendirmeleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin Hobsbawm milliyetçi hareketlerin açıklanmasında Hroch'un modelini önemli bir çalışma olarak değerlendirmiştir (Hobsbawm, 2014:18). Aynı şekilde Gellner de Hroch'un çalışmasını etkileyici ve somut temeller üzerine inşa edilmiş olduğunu dile getirerek desteklemiştir (Gellner, 1998:230). Ancak Ernest Gellner'in milletlerin milliyetçiliğinin ürünü olduğu tezinin aksine Hroch, milliyetçiliğin millet kavramı sonrası ortaya çıkan bir olgu olduğunu savunmuş ve bu konuda Gellner'den ayrılmıştır (Hroch, 2011:22). John A. Hall ise Hroch'un 3 aşamalı yaklaşımının siyasi unsurları yeterince ihtiva etmediği ve çalışmasının kültürel indirgemeci bir formla sınırlı kaldığı gerekçesiyle eleştirmiştir (Hall, 1993:25).

2. Azerbaycan Millî Hareketinin Doğuşu

Azerbaycan millî hareketi on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren kıpırdanmaya başlamış, yirminci yüzyılın başında ise somut adımların varlığı verilen milliyetçi mücadeleyi daha

güçlü bir soluğa ulaştırmıştır. Başta kültürel olan milliyetçi bakış yirminci yüzyıl başında siyasi bir alana evrilererek gelişme göstermiştir. Şüphesiz bu gelişmede 1813 yılında yapılan Gülistan Anlaşmasıyla Rus esareti altına giren Azerbaycan'ın bir asırlık hoşnutsuzluğu ve yirminci yüzyılın başında meydana gelen Rus devriminin oluşturduğu toplumsal havanın etkisi bulunmaktadır. Çarlık Rusya'sının sömürgeci politikaları, yerli halkın kültürel bakımdan dejenerasyonunu öncelikle aidiyetine olumsuz tesir etmiş bunun yanı sıra halkın nüfus dengesini bozucu adımlarla Rus ve Ermeni göçmenlerin bölgeye entegre edilme girişimleri ve neticede bölgenin etnik yapısını lehine çevirmeye dönük atılan tüm adımlar bir aydın kadronun millî uyanışını hızlandırmıştır (Veliyev, 2005:56).

Devrimle beraber Rusya'da başlayan kitlesel siyasi ayaklanmalar anayasal monarşiye geçiş zorunlu kılarak işçi, köylü vd. grupların başlattığı eylemler ifade edildiği üzere Azerbaycan Türkleri dahil farklı toplum kesimlerinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası karşısında millî bir algının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Millî algıdan kastedilenin yalnızca Türklük olmadığını Müslüman kimliğinin de beraberinde bulunduğunun ifade edilmesi gerekir. Zira Azerbaycan Türk milliyetçiliği, Türk ve Müslüman kimliğinin birbiriyle çatışmadığı aksine birbirini besleyen iki temel mefhum olarak bu mücadelede hayat bulmuştur.

Azerbaycan millî hareketinin oluşumu Çarlık Rusya'nın izlediği politikalara karşılık iki ana unsur üzerinde yükselmiştir. Bunlardan ilki; millî kimlik bilinci etrafında bir araya gelmiş olan Azerbaycan Türkeri'dir. Millî bilinç hamlesi zihin ve ruhlarda var olmadan milliyetçilik ateşinin yanması pek olası değildir. İkincisi ise; demokratikleşmeye duyulan özlem ve bu duygunun millî kimlik hasretini güçlendirici vasıtaları olağan hale getirebilecek olmasına duyulan inanç. Her iki unsurun da varlığı 1813 Gülistan Anlaşmasıyla Rus egemenliği altına giren Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğine güç kazandırarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu getirmiştir. Ancak süreç Batı'da olduğu şekliyle Sanayi Devrimi, ticari olanakların artması gibi maddi-somut ilkelerden hareketle gelişmemiş aksine daha ulvi bir gaye ile manevi zeminde millî bir hareketin ardılı şeklinde yaşanmıştır. Bu hareket ise öncelikle medeniyet kurucu fikrin nezaretinde yeni bir entelektüel kadroyla filizlenmiş ve neşet etmiştir.

3. Azerbaycan Millî Hareketi ve Hroch'un 3 Aşamalı Modeli

Azerbaycan millî hareketini Hroch'un 3 aşamalı (A, B ve C evreleri) yaklaşımı etrafında ele alınarak değerlendirilmesi genel bir çerçeve sunması bakımından anlamlı olacaktır. İlk aşama olan A evresinde; Azerbaycan millî kimliğinin daha çok kültürel tarafı ile ilgilenilmiş, ortak bir dil vurgusu önemsenmiştir. Siyasi talebin olmadığı bu evre 1850-1900 arası bir dönemi kapsamaktadır. Dilde sadelik, modern edebiyat inşası, edebî türlerin gelişimi, millî basın faaliyetleri gibi faktörler bu evrenin toplumda uyanışını sağlayarak esas hedefe götürücü bir rol oynayacaktır. Dolayısıyla fikir, sanat ve edebiyat adamlarının yani genel tabirle aktivistlerin bu evredeki birincil rolü uyanışı sağlamaktır (Karakurt ve Üstün, 2020:204). Bir millet inşa etmenin kültürel mihengini oluşturan ve Hroch'un sınıflandırmasında A evresi olarak isimlendirilen bu aşamada Mirzali Fethali Ahundzade önemli bir isim olmuştur. Ahundzade'nin Türk milleti tabirini kullanarak kendi insanına dayanışma ve kaynaşma fikirleri ekseninde yön tayin etmiş olması önemlidir.

Türklük şuurunun gelişimi ve bağımsızlık serüveni için fikrî temelli bir hareket olan Cedit Hareketi, Osmanlı Devleti için kurtuluş reçetesi olarak sunulan Türk milliyetçiliği bağlamında önemli bir çıkış noktasıdır. İlk olarak Tatarlarda ortaya çıkmış bu hareket içinde yer alan İsmail Gaspıralı ve fikrî duruşu Türk halkları için bir yenilik rüzgârı getirmiştir. Gaspıralı'ya göre ümmetten millet olmaya evrilmeleri kaçınılmaz olan Türk kavimlerinin birbirleriyle bütünlük içinde kaynaşmaları ve bunun için ortak bir edebî dil inşasının gerekliliği belirtilmiş ve Gaspıralı soy, dil, din birliğine vurgu yapmıştır. Farklı coğrafyalardaki Türk kavimlerinin bir araya gelerek tek millet olma birlikteliğinde buluşturacak en temel kaidelerden biri olarak ise İslamiyet

görülmüştür. Dolayısıyla dinin emrettiği ilim ve hikmetin cehaletle savaşmada en büyük silah olduğu, birlik olamamanın yani milletleşememenin önündeki yanlış ve ayrılıkçı fikirlerin izolesinde İslamiyet'in rolü önemsenmiştir (Akpınar, 2017:15-20). *Dilde, İşte, Fikirde birlik* formülasyonu içindeki fikir birliğinin temeli Rusya'daki Müslümanların bir araya getirilmeleri amacını sembolize etmektedir.

Modern edebiyatın oluşturulması da kültürel niteliği gereği ortak bir edebî dilden sonra amaçlanan bir diğer büyük gereklilik olup Mirza Fethali Ahundzade, Necip Bey Vezirli, Neriman Nerimanov bu alana öncülük eden isimlerden bazılarıdır. Tiyatro yazarlığı, hikâye ve çeşitli edebî türlerin geliştiği bu dönemde esas olarak toplumun siyasi, ekonomik ve toplumsal bakımdan bilinçlenmesine aracılık edecek eserlerin oluşturulması ve sade bir dil kullanılması öncelenmiştir. Yirminci yüzyılda bir önceki yüzyıla göre Farsça yazılı eser sayısının azalması Azerbaycan Türkçesinin milliyetçilik ekseninde yaşadığı gelişimi göstermektedir ve inşa edilen yeni edebiyat anlayışının etkisinde gerçekleşmiştir (Baykara, 1975:69-70). Kültürel birleşmenin üzerinde durarak Türk Milleti kavramını öne çıkaran bir diğer isim ise Ahundzade'dir. Milletleşme sürecinde dayanışma içinde kaynaşmış bir toplum idealine vurgu yapan Ahundzade, Azerbaycan millî hareketi için önemli mücadele adamlarından biri olmuştur.

Ortak bir edebî dil inşası, modern ve millî nitelikli edebiyat gelişimi yanında millî basın alanındaki faaliyetler de yine A evresi içinde yer bulan ve millî bilince katkısı yadsınamaz bir diğer temel unsur olmuştur. B ve C evreleri içinde de yerini koruyan basın faaliyeti için ilk önemli gelişme 1875 yılında çıkarılan İkinci gazetesidir. Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılan bu gazete kullandığı sade dil ve değindiği toplumsal konular dolayısıyla dönemin aydınları için bir çatı kuruluş niteliğindedir. Toplumun birçok konuda inşa edilmesi amaçları yanında insan hakları, demokrasi, adalet ve özgürlük kavramları da bu yayın organının hedeflediği eylem alanlarından olmuştur. İlerleyen dönemde çıkarılan ve Azerbaycan'da ilk kez millet tabirini kullanan Keşkül isimli dergi (1883-1891) ve Kırım-Bahçesaray'da 1883 yılında İsmail Gaspiralı tarafından çıkarılarak hem Rusya Müslümanları hem de Osmanlı Devleti içinde takip edilmiş olan *Tercüman* gazetesi hep aynı amaca matuf çalışmalar olarak değerlendirilmelidir (Çağla, 2002:51).

İkinci aşama olarak nitelenen B evresinde ise; Azerbaycan millî kimliğinin gelişim süreci ağırlıklı olarak politik bir düzlemde canlılık kazanmıştır. 1900-1905 yılları arasında gelişen ve yetişen milliyetçi aydın bir kadro kitlesel destek sağlamak ve topluma millî bir kimlik kazandırmak amacıyla yol almıştır. Bu kadro içinde yer alan başlıca isimler şunlardır: Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı olan Mehmet Emin Resulzade, Osmanlı'da eğitim görmüş Ali Bey Hüseyinzade, II. Meşrutiyet sonrası geldiği İstanbul'da Türk Ocağının kurucularından olan Ahmet Ağaoğlu, İkinci gazetesi kurucusu Hasan Bey Zerdabi'nin damadı Tiflis doğumlu Ali Merdan Topçubaşı ve Neriman Nerimanov.

Çarlık Rusya'nın asimilasyon ve sömürü politikasına karşı oluşan politik tepki içinde milliyetçilik vurgusu eylem düzeyinde belirmiş, güç kazanarak yoluna devam etmiştir. Bu hareketliliği bir tehdit olarak algılamaya başlayan Rusya ise Kafkasya bölgesinde açmış olduğu okullar aracılığıyla Rusça bilen ve kendisine sadık aynı zamanda eğitilmiş insan unsuruyla bunun önüne geçmeye çabalamıştır. Trans Kafkasya bölgesinde açılan modern okullarda eğitim gören bölge halkı bu sayede Batı Avrupa'da ortaya çıkmış olan fikir hareketlerini de yakından tanıma imkânı bulmuş ve böylece Azerbaycan millî hareketi bağlamında ilk aydın kadro bu okullar vasıtasıyla yetişmiştir (Karakurt, 2018:63). Çarlık Rusya'nın eğitim yoluyla hedeflediği Azerbaycan millî hareketini akim kılma çabası sonuç vermemiş ve aydınlar Rusya'ya sadakat göstermek yerine sömürü politikalarının karşısında durmuştur. Ancak Kafkasya Müslümanlarının fikirde ve fiilde önderi pozisyonunda olacak Azerbaycanlı aydınlar, eğitilmiş olmakla birlikte sağlıklı bir organizasyon yapısından mahrumdular, örgütsel yapılanmaları zayıftı. Kültürel milliyetçiliğin yirminci yüzyılda gösterdiği değişim ile siyasi safhaya evrilen milliyetçilik algısı bu durumun zamanla pratikte değişmesine neden olmuştur. Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi

isimli çalışmada da belirtildiği üzere 1905 Devrimiyle birlikte Kafkas Müslümanları daha talepkâr bir havaya bürünmüşlerdir (Karakurt, 2018:66). Rejimin müdahaleci vasıtalarının hayatın çeşitli alanlarından olabildiğince uzaklaştırılması istenmiş ve bunun yanında sosyal örgütlenmeyi hızlandıracak organizasyon yapılarının teşekkülünün sağlanarak siyasi alanda eşit seçim haklarının iadesi istenilmiştir. Yine B evresinde politik bir sürecin doğal uzantısı olarak düşünülebilecek çatışmalar söz konusu olmuştur. Ermenilerin bölgede Rusların himayesinde yer alması Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında ilki Bakü'de olmak üzere birtakım çatışmaları doğurmuş devamında ise Erivan ve Tiflis'te çatışmalar şiddetlenmiştir. 10.000 kadar insanın öldüğü bu çatışmalara Rusya müdahale etmemiş fakat tüm yaşananlar Azerbaycan millî kimliğinin pekişmesinde etkili olmuş ve hatta Gence'de Difai adında gizli bir örgüt kurmalarına dahi vesile olmuştur (Çağla, 2002:77). Bu dönemde Müslüman aydınların vatan kavramına attıkları önem daha da belirginleşmiştir.

Millî hareketlerin oluşumunda millî burjuvazinin varlığı bir realite olduğundan hareketin başarısını da etkileyen yerli bir burjuva sınıfı B evresi içinde değerlendirilmektedir. *Millet Olmak Azmi* adlı makalesinde Mehmet Emin Resulzade milletleşme sürecine dair millî burjuvaziye değinerek şu ifadeleri kullanmıştır:

Feodal sisteminin hiyerarşik yapısı burjuvazinin ortaya çıkması neticesinde tarihe karıştı. Dolayısıyla merkezler şehirlere geçmiş oldu. Yeni mekânlarda (şehirlere) entelektüeller millet bilincini oluşturmuş ve aynı zamanda millet iradesinin temsilcisi olmuştur. Yeni sınıf olan aydınlar matbuatla milletin temeli olan kolektif sistemi işlemiştir. Aydınlar kendi içinden millet istemini güçlendiren mütefekkirler, sanatkarlar yetiştirmiştir. Bu bağlamda milliyet, millete dönüşmüştür (Resulzade, 1978).

Azerbaycanlı aydın sınıfla millî burjuva arasındaki ittifakın önemli görüldüğü B evresinde millî matbuat, kurulan modern okullar ve hasılı kurumsallaşma A evresine nazaran ağırlık kazanmıştır. Ticaretin artması ve kapitalist sermayenin çoğalması ile petrol üretiminde önemli bir konuma ulaşan Bakü'de yaşanan nüfus artışı, sosyo kültürel gelişmeler ve kalkınma beraberinde sömürüyü de getirdiğinden bölgedeki millî hareketin hız kazanmasına ve diğer şehirlere de yayılmasına sebep olmuştur.

Üçüncü ve son aşama olan C evresinin Azerbaycan millî kimlik oluşumu bağlamında değerlendirilmesinde ise şunlar söylenebilir; kitlelerin etkilendiği ve kültürel-düşünsel olandan eyleme geçişin ifadesi olan bu son evrede ifade edildiği üzere Azeri-Ermeni çatışmaları ve Rus Devrimi geniş bir toplumsal tabanın mobilize olmasını sağlamış ve kitlelilik hareketin temel karakteri haline ulaşmıştır. Toplumsal bir kitle hareketiyle birlikte Azerbaycan millî kimliği çeşitli partiler altında yer edinmiş ve hareket ideolojik çeşitlilik kazanmıştır (Karakurt, 2018:37). C aşamasının nihai hedefi homojen bir ulus devlet meydana getirmektir. Azerbaycan Türklüğüne siyasal bir kimlik kazandırma çabası içine girildiği bu dönem aynı zamanda dönemin mücadele adamlarının birbirlerinden farklı milliyetçi tasavvurlara da sahip oldukları bir evredir.¹ Resulzade'nin Azerbaycanlılık olarak ele aldığı millî hareket, Hüseyinzade de Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak biçiminde görünmüş ve Hüseyinzade Azerbaycan Türklüğü vurgusunu öne çıkarmıştır. Esasen her iki yaklaşım da doğru olmakla birlikte farklı zaman dilimlerinde öne çıktıkları için süreçleri bağlamında değerlendirmek doğru olacaktır.

Azerbaycan siyasetinde özellikle bu dönemle birlikte siyasi teşkilatlar etkili bir yer edinmiş ve Rusya Müslümanları arasında çeşitli kurultaylar bu süreçte gerçekleştirilmiştir. Tüm bunlar Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğine farklı bir soluk getirmiş, mücadeleyi daha somut bir çizgiye ulaştırarak bu döneme daha etkili neticelerin alındığı bir dönem hüviyetini kazandırmıştır

¹ Hüseyinzade Alibey ve Mehmet Emin Resulzade daha etnik bir milliyetçiliği savunurken, Ahmet Ağaoğlu ise liberal milliyetçiliği savunmuştur.

(Karakurt, 2018:81). Yine kendi kaderini tayin hakkı da 1905 devrimi sonrası C evresi olarak nitelendirilebilecek dönemde göz önüne alınmıştır.

Mehmet Emin Resulzade'nin şu ifadeleri bu dönemde temel hedefin kendileri için ne olduğunu anlamamız bakımından önem arz etmektedir: *Medeniyet denilen şey milletlerden müteşekkil bir şeydir. Her millet iktidar ve istiklali sayesinde medeniyete hizmet etmiş oluyor. Eğer Fransız, Alman, İtalyan, Rus milletleri istiklallerini kaybetmiş olsalardı o milletler namına bilinen dehaları bilmemiz mümkün olamazdı.* (Resulzade, 2014). Yine millet fikrinin ideolojik bir noktaya ulaşması ve vatan yaratma mefkûresi düşüncesi C evresinde Resulzade'nin metinlerinde kendini belli etmektedir. Kurtuluş dergisindeki yazısında şöyle demektedir Resulzade: *Zamanemiz milliyet asrıdır. Millî bir ruh ve meslek sahibi olan genç cehaletde ve gafletde yaşayan milletimizin kurtarıcı kurdudur.* (Resulzade, 2012).

Bölgede yaşanan istikrarsızlıklar ve I. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen Bolşevik ihtilaliyle birlikte Çarlık Rusya dağılmış, 28 Mayıs 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzade'nin kurucusu olduğu Musavat Partisi tarafından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kendi kaderini tayin prensibi etrafında ilan edilmiştir. Mehmet Emin Resulzade ise Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçilmiştir. Millî hareketlerin son evresinde ulaşılması hedef edinilmiş 'İstiklâl' kavramına yeni kurulan cumhuriyet ile ulaşılmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi iki önemli unsur olan Türk ve Müslüman kavramları her ne kadar bu cumhuriyete belli bir başlangıç ve ivme kazandırmışsa da kuruluş ile din olgusu bir milleti oluşturan temel dinamiklerden yalnızca biri olup; dil, kültür, tarih, ortak gelecek tasavvuru gibi farklı dinamiklerin de bir milleti meydana getiren hususlar olduğu fikri tartışılmıştır (Nesibli, 2001:142).

Türkçülüğün önemli isimlerinden olan Ali Bey Hüseyinzade'nin fikriyatı içerisinde Azerbaycan milliyetçiliği Müslüman kimliğini de ihtiva etmektedir inancı yer almıştır. Zaman zaman da Türkçülüğün coşkusu ve öne çıkış nedeni olarak ise Panславizm politikaları gerekçe gösterilmiştir. Hasılı; ideolojilerin karşıtlık üzerinden canlılık kazandığı göz önüne alınırsa mekân ve zamana göre Azerbaycan millî kimlik inşasında Türklük ve Müslümanlık kavramlarının ikisine de yer olduğu gerçeği söz konusudur. Kuzey Azerbaycan'ın Rusya tarafından yeniden işgal edilmesiyle sonuçlanan komünist ideoloji esaretine yeniden girmesiyle birlikte Türk-Müslüman kavramlarının ne getirip götürdüğünden ziyade artık mücadeledeki algının Azerbaycanlılık eksenine evrilmesi konuşulur hale gelmiş, Azerbaycanlılık millî bir kimlik olarak daha ön planda yer almıştır.

4. Sovyet Dönemi Azerbaycan Milliyetçiliği Sürecinde Dil Meselesi

1936 yılına kadar belli ölçüde Türk kimliği ve dili mevcudiyetini korumuş olsa da Stalin politikaları Türk dilini ve kimliğini tahrip edecek düzeyde bilinçli politikalar geliştirmiştir. 1926 yılına kadar Azerbaycan devletinin resmi dili Türkçe, bu dili konuşanlara ise Azerbaycan Türkü denilmekteyken; Stalin'in 1927 yılında Lenin'in ölümü sonrası Sovyetlerin başına geçmesi ile bu durum zamanla değişmiştir. Yani Azerbaycan halkına Türk milleti yakıştırması yerine Azeri milleti, dillerine ise Azerice denilmek suretiyle Türk unsuru bertaraf edilmek istenmiş, bölgedeki Türk halklarının birbirinden farklı millet kategorilerine sokarak birbirlerine yabancılaştırmak amaçlanmıştır. Arap alfabesinin yerine Latin alfabesine geçilmesiyle birlikte, Azerbaycan Türkçesinin kullanımı büyük ölçüde sınırlandırılarak Rusçanın devlet dairelerinde yaygınlık kazanması sağlanmıştır. Eğitim ve öğretimde uygulanan Rus modeli bağlamında, Azerbaycan Türkçesinin öğretimi özellikle 1930'lar itibariyle tamamen kaldırılmıştır (Saray, 1993b:27).

Azerbaycan'da uygulanan bu alfabe politikası (1919'a kadar Arap alfabesi, 1919-1940 Latin alfabesi, 1940-1991 Kiril alfabesi) Azerbaycan Türklerinin millî kimlik oluşturma ve kültürel-siyasal mücadele eksenine büyük darbe indirmiştir. Arap alfabesiyle İslami değerlerin ve millî kültürün muhafaza edildiğini gören Sovyet yönetimi Latin alfabesine geçişi Müslüman Türklere

daha uygun bulmuş ve zamanla bu alfabenin diğer Türk bölgelerine de yayılmasını kabul etmiştir. Böylelikle 1926 yılında Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresi'nde yapılan görüşmeler sonucunda tüm Türk lehçelerinde Latin alfabesinin kullanılmasına karar verilmiştir. Ancak çeşitli Türk lehçeleri arasında Latin alfabesinin uygulanabilirliği birbirinden farklı olunca, 1927 yılında Bakü'de toplanan Birinci Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesi Kurultayında Türk alfabelerinin birleştirilmesi durumu yani dil birliği meselesi değerlendirilmiştir. Söz konusu kurultay neticesinde oybirliğiyle 33 harften müteşekkil Birleştirilmiş Türk Alfabesi kabul edilmiştir (Mecidov, 2008:120). Ancak çok geçmeden bu değişim de Sovyet yönetimini memnun etmemiştir. Türkiye'nin o dönemde Latin alfabesine geçmiş olması ve bunun bir uzantısı olarak dil birliği fikrinin Türk kültürüne hizmet ederek Türkler arasında milliyetçi birliği pekiştireceği tezi nedeniyle bu defa da asimilasyonun en keskin kılıcı olarak kültürel ayırıştırılmaya götürecek Kiril alfabesinin kullanımı uygun görülmüştür. Bununla amaçlananın ise kültürel manada Türk yayılmacılığının önüne geçerek Rus dili ve kültürünü dayatmak olduğu aşikârdır.

Sonuç

Milliyetçiliğin farklı coğrafya ve zamanlarda toplumlarda ortaya çıkış şekli farklılık göstermiştir. Batı merkezli bir anlayışla aynı toplumlarda dahi zaman içerisinde aidiyet kavramının farklılaşmasıyla milliyetçilik algısı ve mücadelesi farklılaşmıştır. Batı toplumlarının dönüşümünde belirleyici olan milliyetçilik; serbest piyasa ve ticaret esaslı bir anlayışla millet şuurunun özünde yer alarak, millî bir burjuva sınıfı hâkimiyetini gerekli görmüştür. Pazar olanakları ve millî burjuva sınıfının varlığıyla yakından ilişkili olduğu bilinen milliyetçilik mefhumu doğu toplumlarında da neşet etmiş fakat teşekkül ediş biçimi itibarıyla birtakım farklılıklar göstermiştir.

Azerbaycan Türk milliyetçiliği veya Azerbaycan millî hareketi olarak ifade edebileceğimiz, Azerbaycan davası Çarlık Rusya hegemonyası altında sömürü politikalarının hedefi olan bir toplumun uyanışını, bu uyanışa neden olan eylem ve biçimlerini zaruri kılmıştır. Bir yandan on dokuzuncu asırdan itibaren başlayan bir süreçte yaşanan bölgesel ve küresel gelişmeler, diğer yandan ulus-devlet yapısının özellikle Avrupa'da hâkim devlet modeli olması Kafkas coğrafyası halkı Azerbaycan Türklerini belirli arayışlara itmiştir.

Miroslav Hroch'un milletleşme sürecini üç evreli incelediği modeli bağlamında Azerbaycan millî hareketini değerlendirdiğimiz çalışmada, kültürel hareketliliğin başladığı dönem olan Azerbaycan millî hareketi Hroch'un evreleme sisteminde A aşamasının konusunu, aydın kadronun yetişerek politize olduğu dönem B evresini oluşturmuştur. Son aşama olan C evresinde ise millî hareketle amaçlanan halk cumhuriyetinin kuruluşu ve toplumu organize eden kurumlar mevcuttur.

Azerbaycan millî hareketi özünde Türk ve İslam düsturuyla vücut bulan ve Ruslaştırma politikalarının karşısında yer alan bir hüviyet taşımaktadır. Gaspıralı'nın dilde, fikirde, işte birlik ve Hüseyinzade'nin Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak söylemleri Türk ve Müslüman birliğinin zaruretini özetler mahiyettedir. Azerbaycanlı aydınlara göre topluluğun millet şuuruna ermesi ve çoklukta birliğe ulaşılması Türk-İslam mefkûresine sıkı sıkıya bağlanmasıyla gerçekleşecektir. Ancak bu mefkûrenin önce millî kimlik devamında ise vatan idrakine ulaşması için ortak bir edebî dil inşası, millî basın ve modern okullar şarttır. Kültürel milliyetçilikten politik milliyetçiliğe evrilen oradan ise millî kimlik ve vatan hedefine odaklı Azerbaycan millî hareketi kurulan cumhuriyetle belirli bir ivme yakalamış ve fakat Bolşevik ihtilaliyle başlayan sürecin devamında komünist idare altında mücadelesi ilerleyen süreçlerde devamlılık göstermiştir.

Kaynakça

- Akpınar, Y. (2017). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV*. Ötüken Neşriyat.
- Anderson, B. (2020). *Hayali Cemaatler*. Metis Yayınları.
- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. Azerbaycan Halk Yayınları.
- Ceyhun, M. (2008). *Azerbaycan'da demokratikleşme süreci ve siyasi partiler: Çok partili hayata geçiş* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çağla, C. (2002). *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*. Bağlam Yayıncılık.
- Gellner, E. (1998). *Milliyetçiliğe Bakmak*. (Çev. S. Coşar). İletişim Yayınları.
- Gellner, E. (2013). *Uluslar ve Ulusçuluk*. Hil Yayın.
- Hall, J. A. (1993). Nationalisms: Classified and Explained. *Daedalus*. 1-28.
- Hobsbawm, E. J. (2014). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*. (Çev. O. Akınhay). Ayrıntı Yayınları.
- Hroch, M. (2011). *Avrupa'da Millî Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Topulukların Karşılaştırmalı Analizi*. (Çev. A. Özdemir). İletişim Yayınları.
- Karakurt, M. (2018). *Çarlık dönemi Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ardahan Üniversitesi.
- Karakurt, M. ve Üstün, K. (2020). Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Bağlamında Azerbaycan Millî Hareketi. *KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(19), 199-213.
- Keskin, A. (2018, 2 Nisan). *Türkçülük ve Güney Azerbaycan Millî Hareketi*. MİSAK–Millî Strateji Araştırma Kurulu. <https://millidusunce.com/misak/turkculuk-ve-guney-azerbaycan-milli-hareketi/> (Erişim Tarihi:22.03.2023).
- Nesibli, N. (2001). *Azerbaycan'ın Millî Kimlik Sorunu*. Avrasya Dosyası. 7(1).
- Özkırmı, U. (2020). *Milliyetçilik Kuramları*. Doğu Batı Yayınları.
- Resulzade, M.E. (1978). *Millî Tesanüd*. Kardeş Matbaası.
- Resulzade, M.E. (2012). *Eserleri III*. Tahsil Yayınları.
- Resulzade, M.E. (2014). *Eserleri II*. Ş. Hüseyinov (Ed.). Tahsil Yayınları.
- Saray, M. (1993a). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. Ötüken Yayınları.
- Saray, M. (1993b). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul: Nesil Matbaacılık Yayıncılık
- Türk Dil Kurumu (t.y.). *Milliyetçilik*. *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 22.03.2023).
- Veliyev, A. (2005). *Azerbaycan'da Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketi*. Kaprol İletişim.